

הפונקציה של הרב-מערכת של הספרות בהסטוריה של הספרות

מאת איתר אבן-זהר

הפורמאליסטים הרוסים הדגישו את החשיבות של יחסי-הגומלין בין הספרות הקאנונית והבלתי-קאנונית בהיסטוריה של הספרות. יחסי-גומלין האלה הם, כידוע, אחת התזות הבסיסיות של הפורמאליסטים להסברת השוניים בהיסטוריה של הספרות. ויקטור שקלובסקי אומר: "כאשר צורות האמנות הקאנוניות מגיעות אל שיאן, כבר מרוצפת הדרך לחדיירה של צורות אמנות בלתי-קאנוניות, שכבר הספיקו באותו זמן לפתח אמצעים אמנותיים חדשים". ("ספרות וקולנוע", ברלין 1923, עמ' 27) עבודת שדה טרום-תיאורטית מוקדמת שחקרה עניין זה היתה למשל מאמרו של וינגראדוב על "החוטם" לגוגול, שפורסם כבר ב-1919 (ראה תרגום ב"הספרות" כרך א', מס' 2, עמ' 308—318). במאמר זה מלקט וינגראדוב ראיות רבות על הניצול של יסודות בלתי-קאנוניים בטקסט של גוגול. עם זאת הוא אינו מעבד את תוצאות מחקרו במונחים של ההיסטוריה של הספרות. עיבוד מסוג כזה נעשה מאוחר יותר על ידי חוקרים כמו טינגנאוב, אייכנבאום ואחרים.

אם ניתן לתאר את כל התוצרת הספרותית בתקופה מסוימת במונחים של ספרות קאנונית לעומת ספרות בלתי-קאנונית, כשכל אחת קיימת כביכול בספירה שלה עצמה, הרי אפשר לבנות מודל של התוצרת הספרותית בהתאם לאותה דרך שהציעי ביחס לרב-מערכת של הלשון. הרשו לי איפוא לצטט ממאמרי האחרון בעניין זה ("לברור מהותה ותפקודה על לשון הספרות היפה בדיגלוסיה" "הספרות" כרך ב', חוב' 2, עמ' 286—302) כלהלן:

"כל לשון מסוימת אינה מורכבת ממערכת אחת בלבד של סימנים רב שכבתיים (השכבה הפונולוגית, מורפולוגית וכו'), אלא מידול קיימת בה, זו בעצם, מערכת אחרת, הקרויות - לעתים בטרמינולוגיות אחרות לשונות או תת-לשונות. מערכות אלה אינן תמיד מלאות, אלא לעתים קרובות הן חלקיות בלבד, ויש חפיפה רכה או מעטה בשימושן על ידי הדובר כלשון. להרכב זה של הלשון נקרא בסיכום רב-מערכת. המערכות הבולטות ביותר בלשון התרבות הן: לשון כתב סטנדרטית לעומת לשון הדיבור. לשון הכתב יצרה סוגים שונים של תת-מערכות מיוחדות לנושאים ולעיסוקים מסוימים: לשון חוק, כלכלה, מדע, עיתונות וכו'. לשון הדיבור אף היא מורכבת מתת-מערכות שונות. יש בה דיפרנציאציה סוציאלית — לשונות האופייניות למעמדות מסוימים, וכן סלנגים, ויש בה דיפרנציאציה גיאוגרפית — דיאלקטים".

אם אנסה עכשיו לנסח מחדש תיאור זה כדי שיהיה רלבננטי למערכת של הספרות הייתי אומר, שהספרות בתקופה מסוימת איננה מורכבת ממערכת. אלא ממערכות רבות, המהוות ביחד במבנה של רב-מערכת. המערכות של הרב-מערכת הזאת עשויות להיות: מערכת קאנונית לעומת מערכת בלתי-קאנונית וכל אחת מתחלקת לכמה תת-מערכות. הספרות הבלתי-קאנונית מתחלקת לסיגים, וולגה-יים" בהדרגה של "תת-ספרות", כפי שהספרות הבלתי-קאנונית מכונה לעתים קרובות. המערכת של ספרות בלשית תבוא בראש. הרומאן הסנטימנטאלי והסיפורים הקצרים של העתונים יבוא כנראה אחר כך ואילו הספרות הפורנוגרפית בתחתית הרשימה. בקובץ האחר, זה של הספרות הקאנונית, אפשר לחשוב על חלוקה לספרות גבוהה, רצינית". בניגוד לפחות רצינית וכיוצא בזה.

רק כדי לתת לכם דוגמה עד כמה. הורגש השוני בין המערכות, נתבונן בספרות הצרפתית מלמדת המשימים של המאה שבעה ואילך. שני סופרים צרפתיים, אף על פי שהיו דבקים בסטנדרטים הקאנוניים, הכניסו ליצירתם כמה יסודות מתת-המערכת הבלתי-קאנונית של ספרות אירופית ופורנוגרפית, וכמוצאם מזה נתבעו לדון על ידי המשטרה ונאלצו להגן על עצמם בבית המשפט. הכל יודו שהתיאורים "הבלתי מהוגנים" ב"מאדם כובארי" הם אטוידים תמימים בהשוואה לספרות הפורנוגרפיה הבלתי-קאנונית העשירה והפורחת של אותו הזמן. המקרה של "פרחי הרצ" הוא כמובן שונה מפני שהשימוש ביסודות פורנוגרפיים פיים מובהקים בשירי בודליר הוא הרבה יותר ישיר ונוגע מאשר ביצירת פלובר ובכל זאת — ללא השוואה עם "התפרחת הפורנוגרפית" של אותם ימים. על רקע זה אפשר לראות יפה איו פועלת התיפותה הפורמאליסטית לגבי הנאטוראליזם הצרפתי. את השינוי בספרות הצרפתית שהתחולל על ידי יצירתו של זולא אפשר לתאר בנקל כקאנוניזציה, של כמה יסודות מהתת-מערכת הבלתי-קאנונית (ביחוד

העובדה המשמעותית ביותר לגבי הספרות העברית בתקופת התחייה היא, שהרב-מערכת שלה היתה רב-מערכת חסרה. כל המערכת הבלתי-קאנונית היתה חסרה בה לגמרי. אם נכיר בעובדה זו, די מפתיע יהיה למצוא כמה תכונות בספרות העברית, העשויות להצביע דווקא על מציאות של יסודות בלתי-קאנוניים. נדמה לי שאפשר להסביר תופעה זו לפחות בשתי דרכים:

1. היסודות הבלתי-קאנוניים חדרו (הסתננו) באמצעות איוו שהיא ספרות אחרת באותה דיגראפיה, למשל באמצעות הספרות הרוסית.
2. ספרות אחרת באותה דיגראפיה התפקדה כמערכת בלתי-קאנונית בדיוק באותו אופן שכמה לשונות בלתי-עבריות תפקדו כמעין-מערכות בלשון העברית בתקופת הדיגלוסיה שלה.

ברשותכם אניה עכשיו לעניין הראשון, מפגי שלפי שעה עדיין לא התקדמתי בו מעבר לשלב של ההנחות. לעומת זאת, העניין השני נראה לי יותר ברור. אין ספק, שספרות יידיש היא שתפקדה כמערכת בלתי-קאנונית, בדיוק כפי שהספרות העברית תפקדה כמערכת הקאנונית ברבי-מערכת החסרה של ספרות יידיש. ראייה זו יכולה להסביר מדוע רוב סופרי היידיש רצו כל כך להיתרגם לעברית, שהרי על ידי כך יקבלו סטטוס קאנוני. (שלום עליכם הוא דוגמה טובה לעניין זה). יתר על כן, בדרך זו אפשר להסביר לפחות חלק מהטראנספורמאציה שחלו ביצירת ספרות בתהליך התרגום והעיבוד, שהמודל של הדיגלוסיה בלבד אינו יכול להסבירו. מנחם פרי (במאמרים שונים ב"הספרות", כגון ב"האנאלוגיה ברומאן של מנדלי מו"ס", "הספרות" כרך א', מס' 1) כבר הראה כמה סוגים של טראנספורמאציות כאלה בתרגומיו של מנדלי מו"ס מיידיש לעברית. מנדלי שינה בתרגומיו לא רק את הלשון בהתאם למצב שהדיגלוסיה כפתה עליו באופן אובייקטיבי, אלא גם סידרה שלמה של נורמות ספרותיות. מה שהיה טוב למערכת הבלתי-קאנונית שוב לא היה טוב למערכת הקאנונית בעיניו.

המתחים בתוך הרב-מערכת של הספרות מסבירים גם כמה עובדות חיצוניות, כגון מדוע חסרה היתה מערכת בלתי-קאנונית בעברית כמעט עד שנות השלושים של המאה ה-20.

אסיים את דברי רק בכך, שיש כמובן עוד עבודה רבה לעשות כדי לבדוק ולעדן את התזה שלי, אבל אני מקווה שאיש לא יכחיש, שיש צורך לפתח אותה כדי לשפר את הבנתנו את ההיסטוריה של רב-מערכת העברית במאה השנים האחרונות לפחות. אבל הספרות העברית היא רק מקרה אחד שבו יכולים המתחים בתוך הרב-מערכת להסביר חלק גדול מהמרחש בהתפתחות של הספרות. נראה לי ששום מדען של הספרות בכלל, או היסטוריון של הספרות בפרט, אינם יכולים עוד להתעלם מהמתחים האלה.

1. דיגלוסיה היא מצב שבו לשונות שונות מתפקדות כאילו היו מערכות של אותה רב-מערכת לשונית.

* הרצאה בסימפוזיון בין-חוגי על בעיות בתיאוריה של ההיסטוריה של הספרות שנערך מטעם החוג לתורת הספרות הכללית, באוניברסיטת תל-אביב, ב-25.2.1970